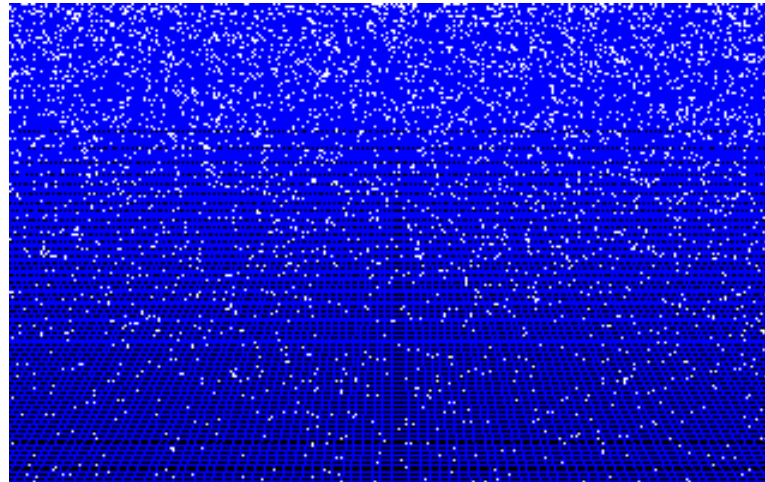

Gravitatie en kosmologie

FEW cursus

Jo van den Brand

Relativistische kosmologie II: 8 december 2015

Copyright (C) Vrije Universiteit 2009

Inhoud

- **Inleiding**
  - Overzicht
- **Klassieke mechanica**
  - Galileo, Newton
  - Lagrange formalisme
- **Quantumfenomenen**
  - Neutronensterren
- **Wiskunde I**
  - Tensoren
- **Speciale relativiteitstheorie**
  - Minkowski
  - Ruimtetijd diagrammen
  - Lagrangiaan en EM
- **Wiskunde II**
  - Algemene coördinaten
  - Covariante afgeleide
- **Algemene relativiteitstheorie**
  - Einsteinvergelijkingen
  - Newton als limiet
  - Sferische oplossingen
  - Zwarte gaten
- **Kosmologie**
  - Friedmann
- **Gravitatiestraling**
  - Theorie en experiment

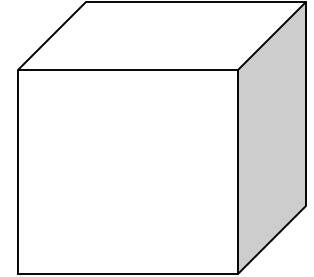
Thermodynamica in het vroege heelal

Druk

Beschouw gas met deeltjesdichtheid $n = N/V$ in denkbeeldige doos

Druk: hoeveelheid impuls die per second een oppervlakte-element dA met normaalvector $\mathbf{n}$ passeert

Beschouw wand met $\mathbf{n}$ in positieve x -richting met oppervlak A

$$\text{Druk } P = F/A = (dp/dt)/A$$

Stel: alle deeltjes bewegen in x -richting met impuls $p = |\mathbf{p}|$

In tijd dt botsen deeltjes in volume $Av(p)dt$ met de wand

Dat zijn $dN = nAv(p)dt$ deeltjes

Impulsoverdracht per botsing $2p$

Totale impulsoverdracht $dp = (2p)dN = (2p) \times nAv(p)dt$

Druk is dan $P = \frac{F}{A} = 2npv(p)$

Voor isotrope verdeling beweegt gemiddeld 1/6-deel in de positieve x -richting

In het algemeen hebben deeltjes een impulsverdeling $n(p)$

$$P = \int_0^{\infty} \frac{1}{3} p v(p) n(p) dp$$

Druk en dichtheid

Druk van een gas

$$P = \int_0^{\infty} \frac{1}{3} p v(p) n(p) dp$$

Niet-relativistische deeltjes: $v = p/m$

Dit levert
$$P = \int_0^{\infty} \frac{1}{3} p \left(\frac{p}{m}\right) n(p) dp = \int_0^{\infty} \frac{1}{3} (2E_{\text{kin}}) n(p) dp = \frac{2}{3} \rho_{\text{kin}}$$

Druk is evenredig met de *kinetische* energiedichtheid $\rho_{\text{kin}} = 3P/2$

Voor ultra-relativistische deeltjes: $E = \sqrt{p^2 c^2 + m^2 c^4} \approx pc$

Dit levert
$$P = \int_0^{\infty} \frac{1}{3} p c n(p) dp = \int_0^{\infty} \frac{1}{3} E n(p) dp = \frac{\rho}{3}$$

Druk is evenredig met de energiedichtheid $\rho = 3P$

Bijvoorbeeld fotonen

Algemeen geldige relaties: onafhankelijk van de impulsverdeling

Toestandsvergelijkingen

Toestandvergelijking $\rho = \alpha \cdot P$

↑
constante

Niet-relativistische materie: ρ wordt gedomineerd door rustmassa $mc^2 \gg P$

⇒ Vloeistof is dan drukloos: $\alpha = 0$

We noemen dit stof ("dust")

Voor straling geldt $P = \rho/3$ en $\alpha = 1/3$

Voor vacuum-energie $P = -\rho$ en dus $\alpha = -1$

Continuïteitsvergelijking $\dot{\rho} + 3\frac{\dot{a}}{a}(\rho + P) = 0$ en $\dot{\rho} + 3(1 + \alpha)H\rho = 0$

Invullen levert $\rho = \text{const} \cdot a^{-3(1+\alpha)}$

We vinden weer voor straling $\rho \propto \frac{1}{a^4}$ en materie $\rho \propto \frac{1}{a^3}$

Tijdsevolutie schaalfactor

Friedmannvergelijkingen leveren $\frac{\ddot{a}}{a} = -\frac{4\pi G}{3}(\rho + 3P)$

Ansatz $a \propto t^\beta$

We vinden $a(t) \propto t^{\frac{2}{3(1+\alpha)}}$

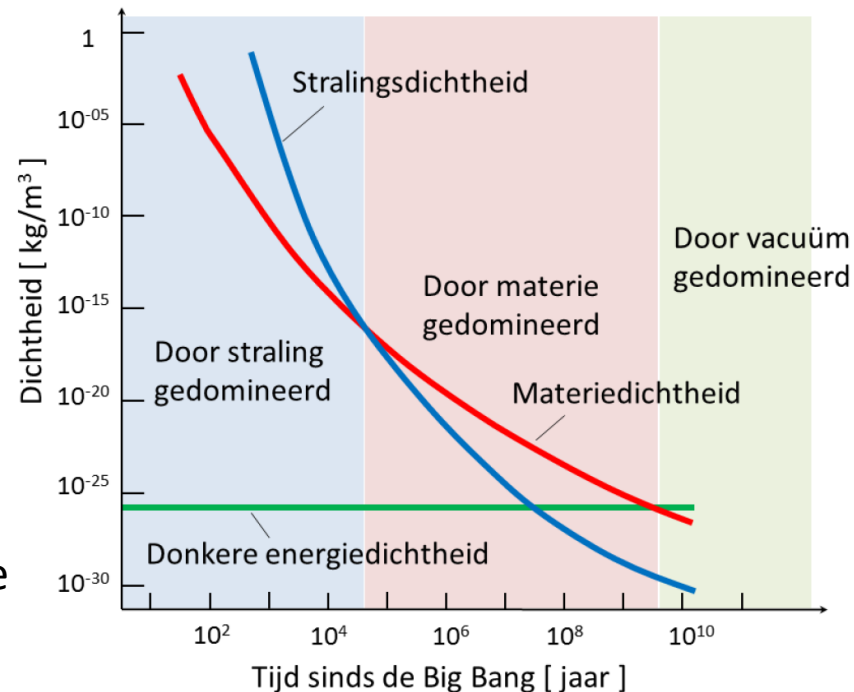
Voor een door straling gedomineerd heelal vinden we $a(t) \propto \sqrt{t}$

Voor materie gedomineerd $a(t) \propto t^{2/3}$

In beide gevallen $\rho(t) \propto t^{-2}$

Kosmologische constante levert $a(t) \propto e^{Ht}$

Het is niet mogelijk een analytische oplossing te geven voor een willekeurig mengsel van materie straling en vacuumenergie

Intermezzo: evenwichtsthermodynamica

Beschouw ijl mengsel van deeltjes van soort i

Bezettingsgraad van toestanden $f_i(\mathbf{p}) = \frac{1}{e^{(E_i - \mu_i)/k_B T} \pm 1}$

↑ ↑ ↑
energie $E_i = \sqrt{\mathbf{p}^2 + m_i^2}$ chemische potentiaal   temperatuur

Bose-Einstein statistiek min-teken, Fermi-Dirac plus-teken

Quantumtoestanden: beschouw deeltjes in een “doos”

Dit levert $\mathbf{p} = \frac{h}{L} (n_1 \hat{\mathbf{x}} + n_2 \hat{\mathbf{y}} + n_3 \hat{\mathbf{z}})$, $n_i = 0, \pm 1, \pm 2, \dots$,

Dichtheid van toestanden (# / $\Delta p_x \Delta p_y \Delta p_z$) is $g(p) dp = g_s \frac{4\pi p^2}{h^3} dp$

↑
statistisch gewicht

Deeltjesdichtheid tussen p en $p + dp$ is $n(p) dp = g_s \frac{4\pi p^2}{h^3} \frac{1}{e^{(E_i - \mu_i)/k_B T} \pm 1} dp$

Totale deeltjesdichtheid $n = \int_0^\infty n(p) dp$

Intermezzo: gas bij relatief lage T

Beschouw gas met $mc^2 \gg E - \mu \gg kT$

$$\implies v(p) \approx \frac{p}{m}, \quad E = mc^2 + E_{\text{kin}} \approx mc^2 + \frac{p^2}{2m}$$

Dan geldt $n(p)dp = g_s \frac{4\pi p^2}{h^3} \frac{1}{e^{(E_i - \mu_i)/kT} \pm 1} dp$

$$\implies n(p)dp = g_s \frac{4\pi p^2}{h^3} e^{-\left(mc^2 + \frac{p^2}{2m} - \mu\right)/kT} dp = A p^2 e^{-p^2/2mkT} dp$$

$$A = g_s \frac{4\pi}{h^3} \exp[-(mc^2 - \mu)/kT]$$

Deeltjesdichtheid is dan

$$n = \int_0^\infty n(p)dp = \int_0^\infty A p^2 e^{-p^2/2mkT} dp = A (2mkT)^{\frac{3}{2}} \int_0^\infty x^2 e^{-x^2} dx$$

$\uparrow x^2 = p^2/2mkT$

We vinden $n = A (2mkT)^{\frac{3}{2}} \frac{\sqrt{\pi}}{4} = g_s \left(\frac{2\pi mkT}{h^2}\right)^{3/2} e^{-(mc^2 - \mu)/kT} \underbrace{\frac{\sqrt{\pi}}{4}}_{\frac{\sqrt{\pi}}{4}}$

Evenzo vinden we voor de druk

$$P = \frac{2}{3} \int_0^\infty A p^2 \frac{p^2}{2m} e^{-p^2/2mkT} dp = \frac{A}{3m} \int_0^\infty p^4 e^{-p^2/2mkT} dp = \frac{A}{3m} (2mkT)^{5/2} \underbrace{\int_0^\infty x^4 e^{-x^2} dx}_{3\sqrt{\pi}/8}$$

Intermezzo: gas bij relatief lage T

Deeltjesdichtheid $n = A (2mkT)^{\frac{3}{2}} \frac{\sqrt{\pi}}{4} = g_s \left(\frac{2\pi mkT}{h^2} \right)^{3/2} e^{-(mc^2 - \mu)/kT}$

Druk $P = \frac{A\sqrt{\pi}}{8m} (2mkT)^{\frac{5}{2}}$

$\implies P/n = kT \rightarrow \boxed{P = nkT}$

Dit is de toestandsvergelijking voor een ideaal gas

Interpretatie: beschouw $n = g_s \left(\frac{2\pi mkT}{h^2} \right)^{3/2} e^{-\underbrace{(mc^2 - \mu)/kT}_{E - \mu \approx mc^2 \gg kT}}$

$\implies n \ll \left(\frac{2\pi mkT}{h^2} \right)^{\frac{3}{2}} \equiv n_Q$

↑
quantumconcentratie

Deeltje met energie $p^2/2m \approx kT \implies p \approx (2mkT)^{1/2}$

De Broglie golflengte $\lambda = \frac{h}{p} \approx \frac{h}{\sqrt{2mkT}} \implies n \ll \left(\frac{\pi}{\lambda^2} \right)^{\frac{3}{2}} = \frac{\pi^{3/2}}{\lambda^3}$

Als de gemiddelde afstand $d \sim n^{-1/3} \gg \lambda$ groter is dan de De Broglie golflengte, gedragen ze zich als klassieke puntdeeltjes

Druk voor een fermion/boson gas

Deeltjesdichtheid $n_i = \frac{g_i}{(2\pi)^3} \int f_i(\mathbf{p}) d^3p$

Energiedichtheid $\rho_i = \frac{g_i}{(2\pi)^3} \int E_i(\mathbf{p}) f_i(\mathbf{p}) d^3p$

Druk $P_i = \frac{g_i}{(2\pi)^3} \int \frac{|\mathbf{p}|^2}{3E_i(\mathbf{p})} f_i(\mathbf{p}) d^3p$

Ultra-relativistische benadering

$$\rho_{\text{Rel}} = \frac{g_i}{2\pi^2} \int_0^\infty \frac{E^3}{e^{E/T} \pm 1} dE = \begin{cases} \frac{\pi^2}{30} g_i T^4, & \text{Bose Einstein} \\ \frac{7}{8} \left(\frac{\pi^2}{30} g_i T^4 \right), & \text{Fermi Dirac} \end{cases}$$

$$n_{\text{Rel}} = \begin{cases} \frac{\zeta(3)}{\pi^2} g_i T^3, & \text{Bose Einstein} \\ \frac{3}{4} \left(\frac{\zeta(3)}{\pi^2} g_i T^3 \right), & \text{Fermi Dirac} \end{cases}$$

Gemiddelde energie ρ/n per relativistisch deeltje $\langle E \rangle_{\text{BE}} \approx 2.70 \cdot T$
 $\langle E \rangle_{\text{FD}} \approx 3.15 \cdot T$

Fotogas $m_\gamma = 0$ en $g_\gamma = 2$ heeft energiedichtheid $\rho_\gamma = \sigma T^4$

$$\uparrow \sigma = \frac{8\pi^5 k_B^4}{15c^2 h^3} = 5.670400 \times 10^{-8} \text{ Js}^{-1} \text{ m}^{-2} \text{ K}^{-4}$$

Vrijheidsgraden

Energiedichtheid en druk

$$\rho_{\text{Rel}} = \frac{\pi^2}{30} g_{\text{eff}}(T) T^4$$

$$P_{\text{Rel}} = \frac{1}{3} \rho_{\text{Rel}}(T) = \frac{\pi^2}{90} g_{\text{eff}}(T) T^4$$

↑ telt het aantal vrijheidsgraden

Standaard model van de deeltjesfysica

Modelafhankelijk boven 1 TeV

Neutrino's hebben andere T dan fotonen

Definieer

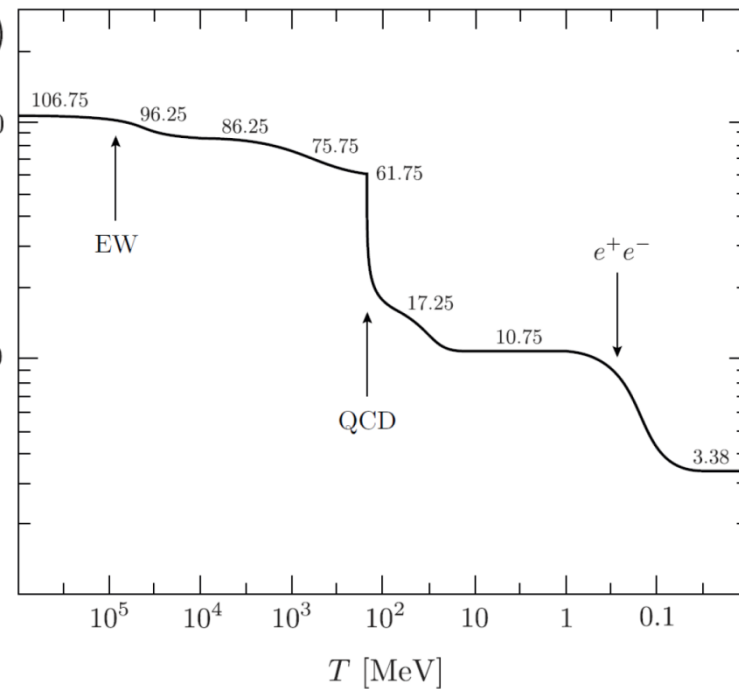
$$g_{\text{eff}} = \sum_{i=\text{bosonen}} g_i \left(\frac{T_i}{T}\right)^4 + \frac{7}{8} \sum_{j=\text{fermionen}} g_j \left(\frac{T_j}{T}\right)^4$$

Friedmannvergelijking

$$H^2 = \frac{8\pi G}{3} \rho_{\text{Rel}} = \frac{8\pi G}{3} \frac{\pi^2}{30} g_{\text{eff}} T^4 = 2.76 \frac{g_{\text{eff}}}{m_{\text{Pl}}^2} T^4$$

$$\Rightarrow H = 1.66 \sqrt{g_{\text{eff}}} \frac{T^2}{m_{\text{Pl}}}$$

Straling $a(t) = a(0) \sqrt{t} \Rightarrow H = \frac{\dot{a}}{a} = \frac{1}{2t} \Rightarrow$

$$t = 0.30 \frac{m_{\text{Pl}}}{\sqrt{g_{\text{eff}}} T^2} \approx \left(\frac{1 \text{ MeV}}{T}\right)^2 \text{ sec.}$$

Historie van het heelal

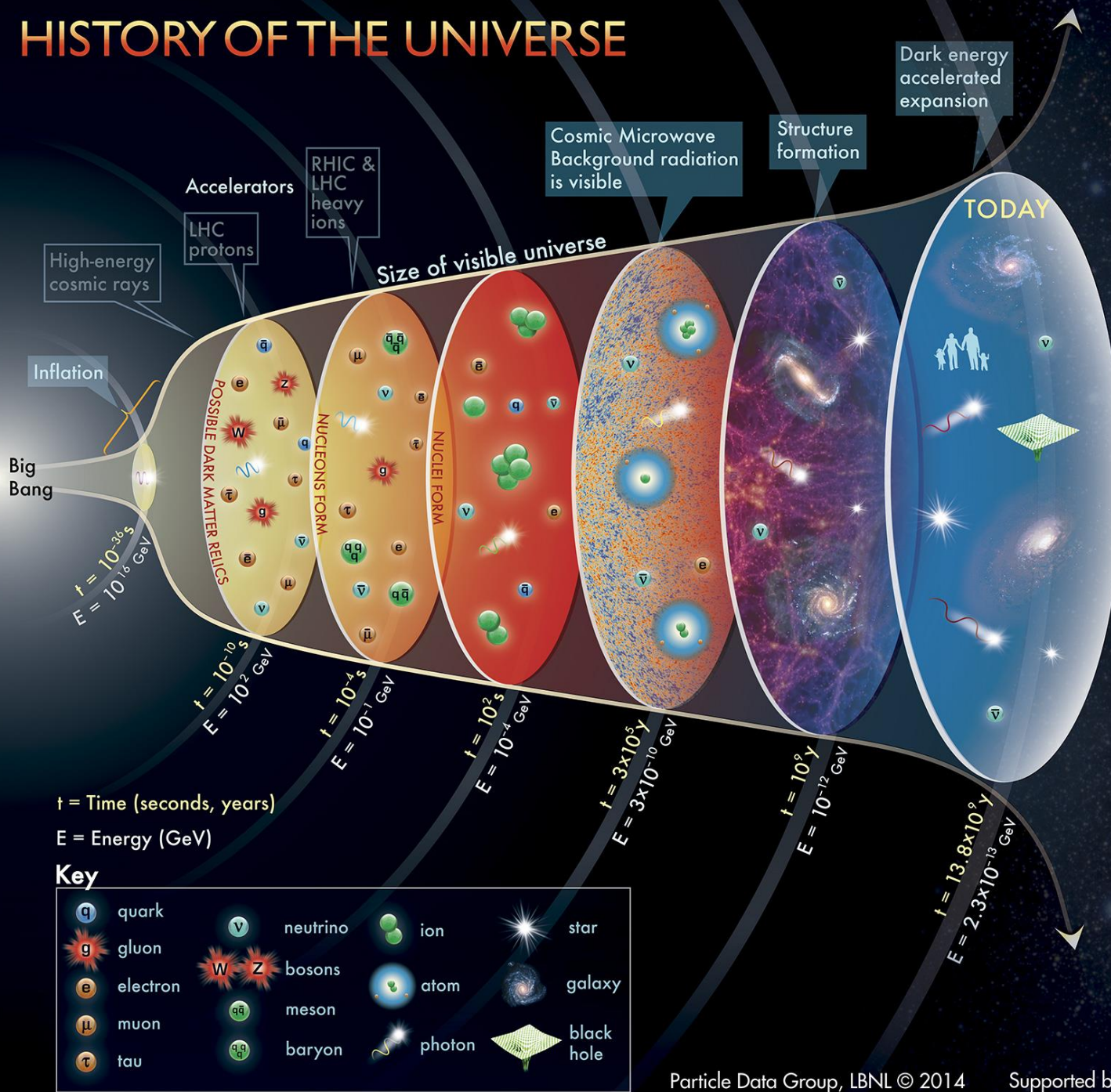
Fase-overgangen treden op bij bepaalde temperaturen

Table 1: *Belangrijke gebeurtenissen in de thermische geschiedenis van het heelal.*

Gebeurtenis	tijd t	roodverschuiving z	temperatuur T
Elektrozwakke transitie	20 ps	10^{15}	100 GeV
QCD phase transitie	20 μ s	10^{12}	150 MeV
Neutrino's ontkoppelen	1 s	6×10^9	1 MeV
Elektron-positron annihilatie	6 s	2×10^9	500 keV
Big Bang nucleosynthese	3 min	4×10^8	100 keV
Straling - materie transitie	60 kjaar	3400	0.75 eV
Recombinatie	260 - 380 kjaar	1100 - 1400	0.26 - 0.33 eV
CMB ont koppeling	380 kjaar	1000 - 1200	0.23 - 0.28 eV
Reionisatie	100 - 400 Mjaar	11 - 30	2.6 - 7.0 meV
Donkere energie - materie transitie	9 Gjaar	0.4	0.33 meV
Heden	13.7 Gjaar	0	0.24 meV

HISTORY OF THE UNIVERSE

Elektrozwakke overgang

Het Higgs-veld

Bij hoge temperaturen zijn deeltjes massaloos

Na 10^{-23} s vervallen top-quark, W , Z en H bosonen

Voor tijden met $kT \ll mc^2$ kunnen deze deeltjes niet meer gecreëerd worden: de EZ transitie

We kunnen uitrekenen wanneer dit gebeurt (gebruik $T = m_{\text{Higgs}}/6$)

$$t = 0.30 \frac{m_{\text{Pl}}}{\sqrt{g_{\text{eff}}} T^2} \approx \left(\frac{1 \text{ MeV}}{T} \right)^2 \text{ sec.}$$

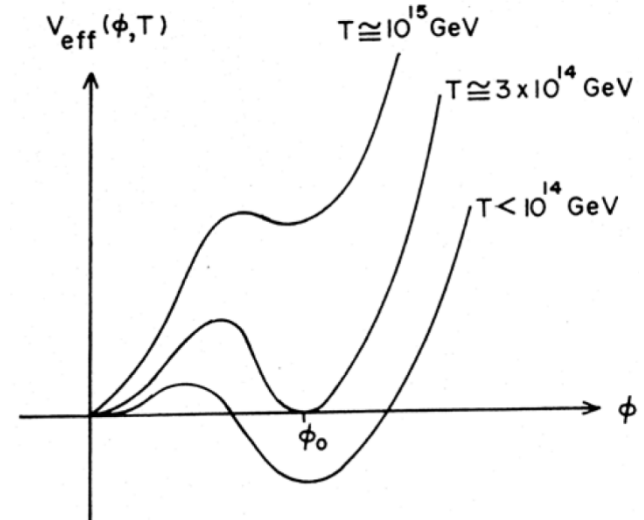
We vinden 20 ps na de Big Bang

We vinden de roodverschuiving uit $T_{\text{gebeurtenis}} = T_0(1 + z_{\text{gebeurtenis}})$

$$\Rightarrow z = 10^{15}$$

↑ huidige temperatuur is 2.7 K

We kunnen ook uitrekenen hoe groot de schaalfactor toen was, want $1 + z = 1/a$

QCD fase-overgang

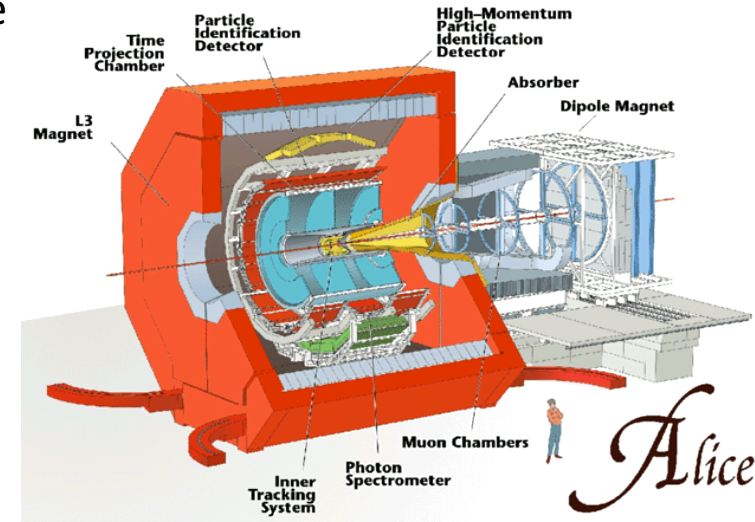
Bij 150 MeV ondergaat materie de QCD fase-transitie

Vrije quarks raken gebonden in hadronen

Aantal vrijheidsgraden verandert

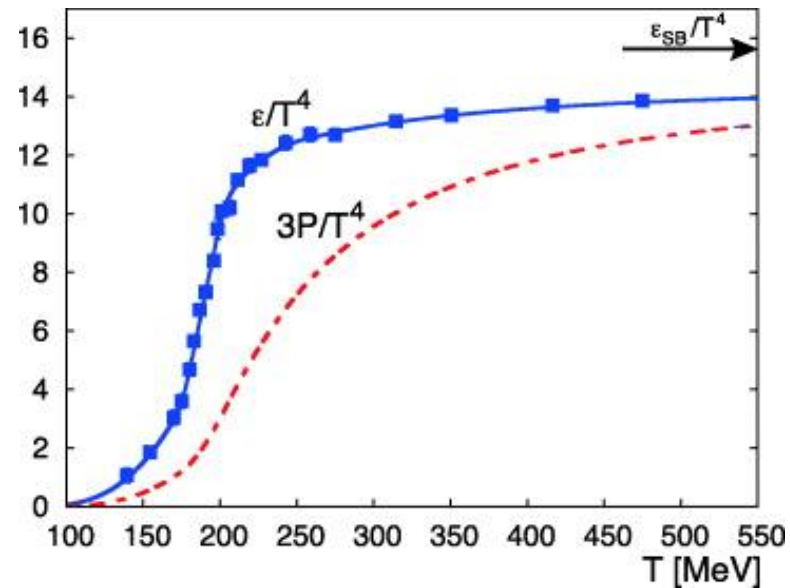
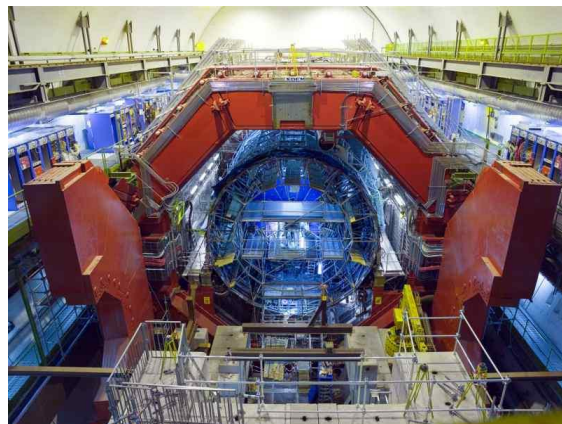
$$g_{\text{eff}}^* = 2 + 3 + \frac{7}{8} \times (4 + 4 + 6) = 17.25$$

fotonen
pionen

Treedt op 20 us na de Big Bang, bij $z = 10^{12}$

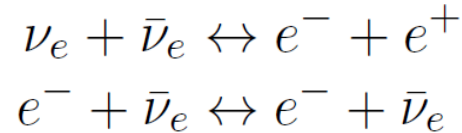
ALICE experiment bij LHC: ρ en P (lattice QCD)

Neutrino's ontkoppelen

Neutrino's koppelen aan het plasma
($T > 4$ MeV)

Interactie via W en Z bosonen $G_F^2 s / m_W^4$

↑ ↑ maat voor energie $s = E_{\text{totaal}}^2$
constante van Fermi

Interactiesnelheid voor relativistische deeltjes $\Gamma = n \langle \sigma v \rangle \approx \frac{G_F^2 T^5}{m_W^4}$
↑ dichtheid $n \approx T^3$

Heelal koelt af en de interactiesnelheid neemt sterk af

Interactiesnelheid wordt onvoldoende om Hubble expansiesnelheid bij te houden

$$\frac{\Gamma}{H} \approx \frac{G_F^2 m_{\text{Pl}} T^3}{m_W^4} \quad \Rightarrow \quad T_{\text{ontkop}} \approx \left(\frac{m_W^4}{G_F^2 m_{\text{Pl}}} \right)^{\frac{1}{3}} \approx 4 \text{ MeV}$$

Neutrino's ontkoppelen van het plasma

Neutrino's hebben Fermi-Dirac verdeling; zwarte straler met $T_\nu = T_{\text{ontkop}} \frac{a_{\text{ontkop}}}{a} \propto \frac{1}{a}$

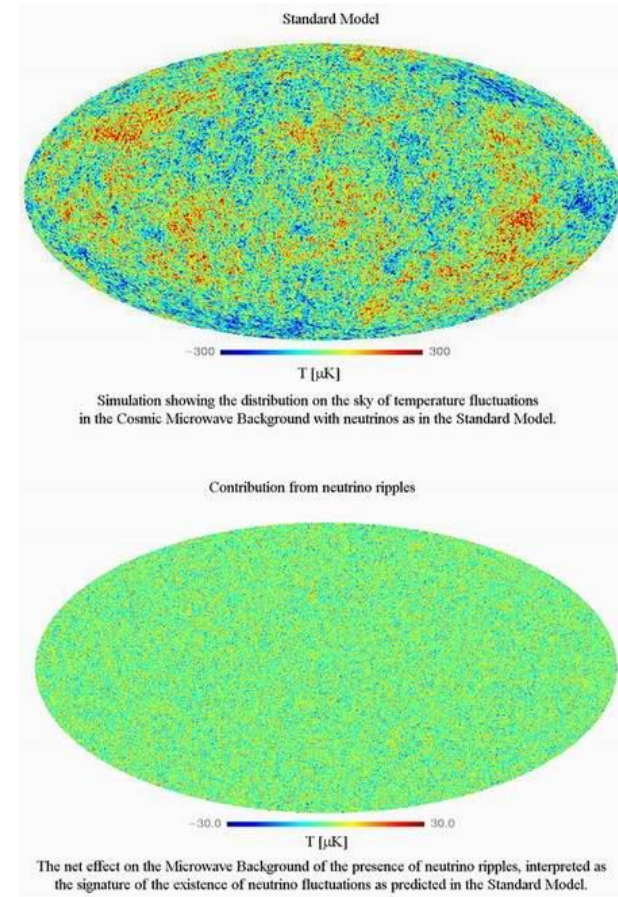
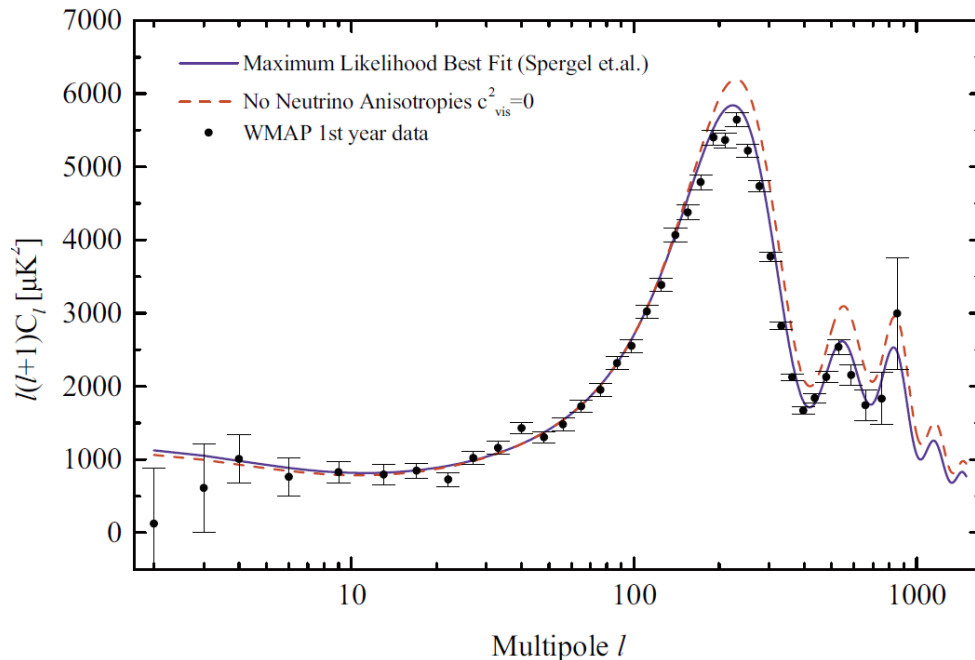
Primordiale neutrino's

Kosmische neutrino-achtergrond van $n_\nu \sim 57/\text{cm}^3$ per soort

Temperatuur 1.9 K

Effect op expansiesnelheid van heelal, CMBR en structuurvorming

Zie ook: <http://arxiv.org/abs/astro-ph/0412066>

Intermezzo: thermodynamica

Thermodynamische parameters: bijvoorbeeld temperatuur, druk, volume, interne energie, entropie, enthalpie

Niet onafhankelijk van elkaar: dimensie van de toestandruimte (bijvoorbeeld $D = 2$)

Thermodynamische toestand en de waarde van *toestandsvariabelen*: hangen enkel van de huidige toestand af en niet van de historie

In tegenstelling tot *procesvariabelen*, zoals warmte en mechanische arbeid

Voorbeeld: mono-atomisch gas

Volg een “pad” in de toestandruimte en meet $P(t)$ en $V(t)$

De arbeid is dan
$$W(t_0, t_1) = \int_{\text{toestand } 0}^{\text{toestand } 1} P dV = \int_{t_0}^{t_1} P(t) \frac{dV(t)}{dt} dt$$

We dienen het pad te kennen: arbeid is een procesvariabele

Stel dat we geïnteresseerd zijn in de som van arbeid (PdV) en VdP

$$U(t_0, t_1) = \int_{t_0}^{t_1} P(t) \frac{dV(t)}{dt} dt + \int_{t_0}^{t_1} V(t) \frac{dP(t)}{dt} dt = P(t_1)V(t_1) - P(t_0)V(t_0)$$

We hoeven de functie $P(t)V(t)$ en op de begin- en eindtoestand te kennen. Het product PV is een toestandsfunctie

Intermezzo: entropie

Entropie volgens definitie $dS(V, T) = \frac{1}{T} [d(\rho(T)V) + P(T)dV]$

We herkennen de eerste hoofdwet van thermodynamica $dU = \delta Q - PdV$.

De differentiaal $dS(V, T) = \frac{\partial S(V, T)}{\partial V} dV + \frac{\partial S(V, T)}{\partial T} dT$

Vergelijken levert $\frac{\partial S(V, T)}{\partial V} = \frac{1}{T} (\rho(T) + P(T))$ en $\frac{\partial S(V, T)}{\partial T} = \frac{V}{T} \frac{d\rho(T)}{dT}$

Tweede afgeleiden $\frac{\partial^2 S(V, T)}{\partial V \partial T} = \frac{\partial^2 S(V, T)}{\partial T \partial V}$

$$\implies \frac{\partial}{\partial T} \left(\frac{1}{T} (\rho(T) + P(T)) \right) = \frac{\partial}{\partial V} \left(\frac{V}{T} \frac{d\rho(T)}{dT} \right)$$

We vinden $\frac{dP(T)}{dT} = \frac{1}{T} (\rho(T) + P(T))$

Invullen in de definitie: $dS(V, T) = \frac{1}{T} d[(\rho(T) + P(T))V] - \frac{V}{T^2} (\rho(T) + P(T)) dT$

Integreren levert $S(V, T) = \frac{V}{T} (\rho(T) + P(T))$

Entropie in expanderend heelal

We vonden met de friedmannvergelijkingen $\dot{P}a^3 = \frac{d}{dt} (a^3 [\rho + P])$

Combineer dit met $\frac{dP(T)}{dT} = \frac{1}{T} (\rho(T) + P(T))$

Dit levert $\frac{d}{dt} \left(\frac{a^3}{T} [\rho(T) + p(T)] \right) = 0 \quad \Rightarrow$ Entropie $S(T)$ is constant

Entropiedichtheid $s(T) \equiv \frac{S(V, T)}{V} = \frac{\rho(T) + P(T)}{T}$

In het vroege heelal (met $P = \rho/3$) geldt $s = \frac{2\pi^2}{45} g_{\text{eff}}^s T^3$

Hierbij gebruiken we $g_{\text{eff}}^s = \sum_{i=\text{bosonen}} g_i \left(\frac{T_i}{T} \right)^3 + \frac{7}{8} \sum_{j=\text{fermionen}} g_j \left(\frac{T_j}{T} \right)^3$

Merk op dat geldt $n_\gamma = \frac{2\zeta(3)}{\pi^2} T^3 \rightarrow s = \frac{\pi^4}{45\zeta(3)} g_{\text{eff}}^s n_\gamma \approx 1.8 g_{\text{eff}}^s n_\gamma$

Elektron-positron annihilatie

Behoud van entropie levert $g_{\text{eff}}^s (aT)^3 = \text{const}$

$$\implies T \approx (g_{\text{eff}}^s)^{-1/3} a^{-1}$$

Zolang g_{eff} niet verandert, lijken neutrino's in thermisch evenwicht met het plasma

Annihilatie van elektronen en positronen volgens $e^+e^- \rightarrow \gamma\gamma$

Beneden $T = 1$ MeV is reactie $\gamma\gamma \rightarrow e^+e^-$ niet meer mogelijk

$$\begin{aligned} \text{Vrijheidsgraden } (g_{\text{eff}}^s)_{\text{voor ontkoppeling}} &= 2 \cdot 2 \cdot \frac{7}{8} + 2 = \frac{11}{2} \\ (g_{\text{eff}}^s)_{\text{na ontkoppeling}} &= 2 \end{aligned}$$

$$\text{Behoud van entropie } \left(g_{\text{eff}}^s (aT)^3 \right)_{\text{voor ontkoppeling}} = \left(g_{\text{eff}}^s (aT)^3 \right)_{\text{na ontkoppeling}}$$

$$\text{Hieruit volgt } (aT)_{T \leq 1 \text{ MeV}} = \left(\frac{11}{4} \right)^{\frac{1}{3}} (aT)_{T \geq 1 \text{ MeV}} \approx 1.4 (aT)_{T \geq 1 \text{ MeV}}$$

$$\text{Bij de ontkoppeling wordt entropie overgedragen aan de fotonen } T_\nu = \left(\frac{4}{11} \right)^{\frac{1}{3}} T_\gamma$$

$$\text{Dit wordt } \textit{reheating} \text{ genoemd. De neutrino-achtergrond nu heeft } T_\nu = 1.95 \text{ K}$$

Huidige bijdrage van straling

Straling bestaat op dit moment uit fotonen en drie soorten neutrino's

Neem aan dat neutrino's massaloos zijn (en dus relativistisch)

Vrijheidsgraden $g_{\text{eff}}^{\text{totaal}}(\text{vandaag}) = 2 + \frac{7}{8} \cdot 2 \cdot 3 \cdot \left(\frac{4}{11}\right)^{\frac{4}{3}} = 3.36$

$$g_{\text{eff}}^s(\text{vandaag}) = 2 + \frac{7}{8} \cdot 2 \cdot 3 \cdot \left(\frac{4}{11}\right) = 3.91.$$

Huidige stralingsdichtheid $\rho_{R\gamma} = \frac{\pi^2}{30} g_{\text{eff}}^{\text{totaal}} T^4 = 8 \times 10^{-34} \text{ g/cm}^3$

Bijdrage tot de dichtheid $\Omega_{R\gamma} h^2 = 4 \times 10^{-5}$

Straling speelt nu geen rol van betekenis in de dynamica van het heelal

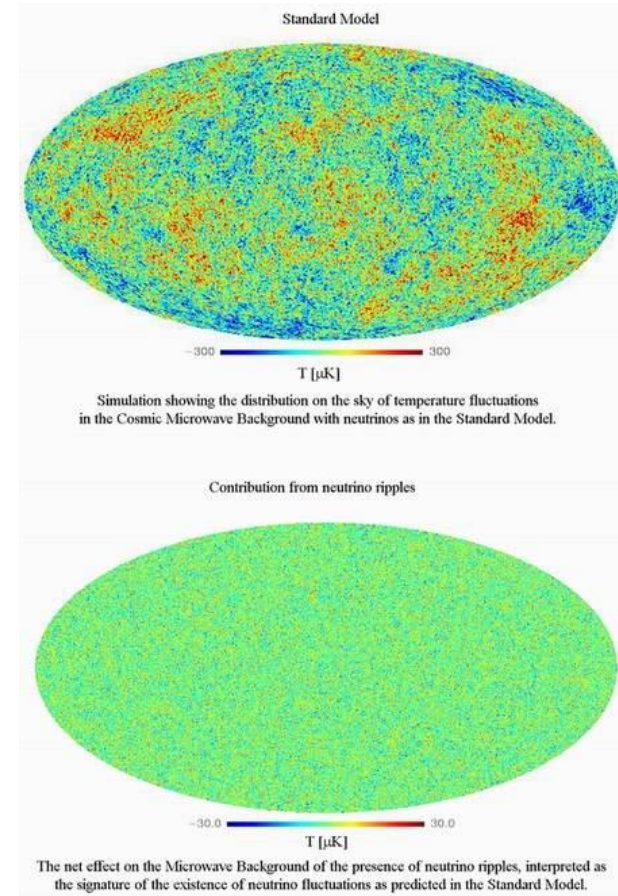
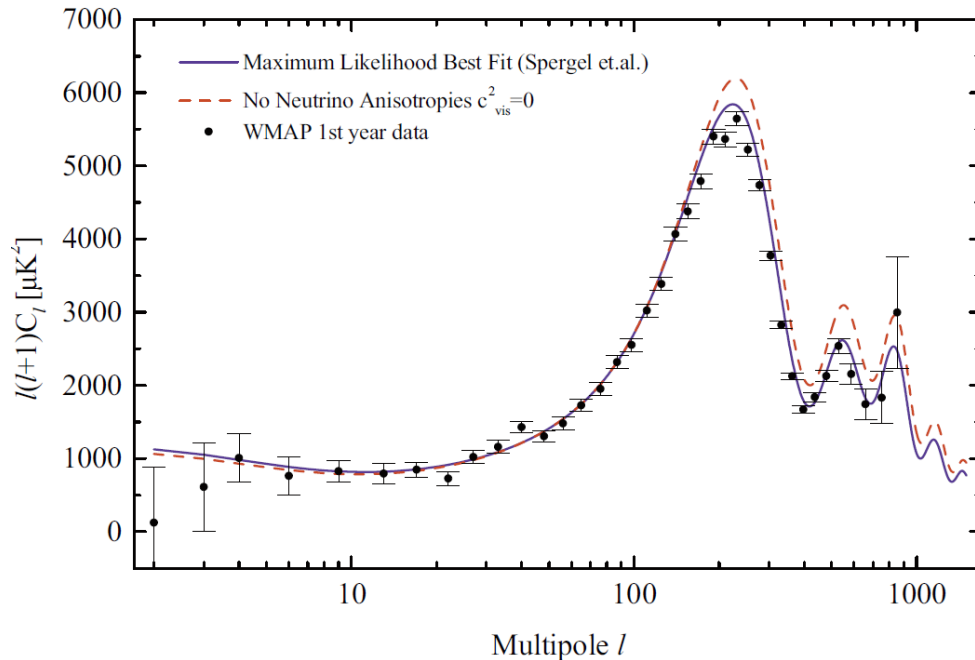
Primeordiale neutrino's

Kosmische neutrino-achtergrond van $n_\nu \sim 57/\text{cm}^3$ per soort

Temperatuur 1.9 K

Effect op expansiesnelheid van heelal, CMBR en structuurvorming

Zie ook: <http://arxiv.org/abs/astro-ph/0412066>

Dominantie van materie

Huidige bijdrage materie tot de energiedichtheid $\rho_M = 1.9 \times 10^{-29} \Omega_M h^2 \text{ g/cm}^3$

Als functie van de tijd geldt $\rho_m = \rho_M \left(\frac{a_0}{a}\right)^3 = \rho_M (1+z)^3$

Evenzo de bijdrage van straling $\rho_r = \rho_R \left(\frac{g_{\text{eff}}}{g_{\text{eff}}^{\text{nu}}}\right) (1+z)^4$

We hadden $\Omega_{R\gamma} h^2 = 4 \times 10^{-5}$

Stel dit gelijk $\rho_m = \rho_r \rightarrow (1+z_{\text{gelijk}}) \propto \frac{\rho_M}{\rho_R} = 2.3 \times 10^4 \Omega_M h^2$

$$\Rightarrow z_{\text{gelijk}} = 3400$$

Relatie tussen roodverschuiving en leeftijd heelal

$$t = 0.30 \frac{m_{\text{Pl}}}{\sqrt{g_{\text{eff}}} T^2} \approx \left(\frac{1 \text{ MeV}}{T}\right)^2 \text{ sec.}$$

$$T_{\text{gebeurtenis}} = T_0 (1 + z_{\text{gebeurtenis}})$$

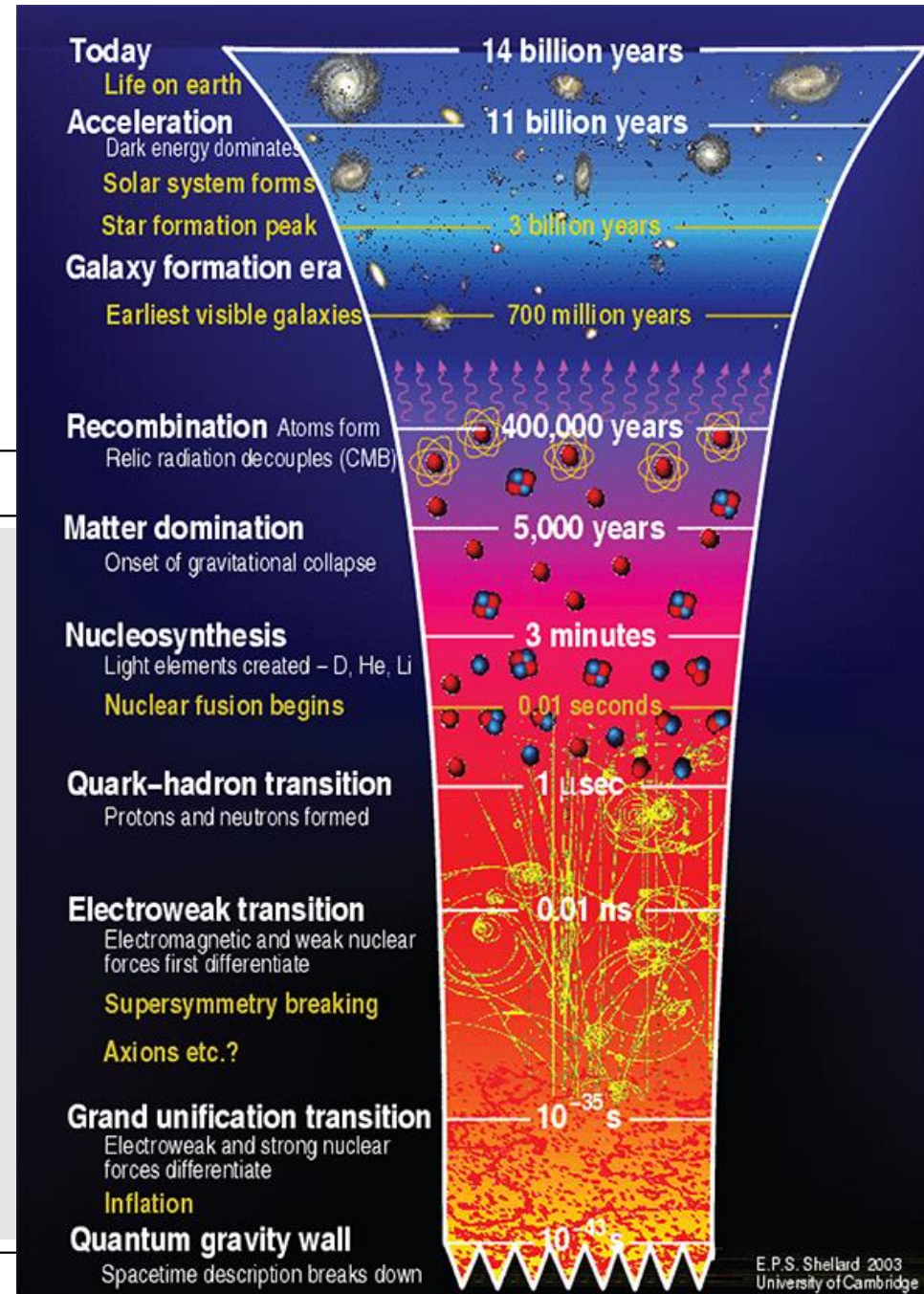
We vinden dat dominantie door materie 60.000 jaar na de oerknal begon

Hiermee begon de vorming van structuur in het heelal

Historie van het heelal

Gebeurtenis

Elektrozwakke transitie
QCD phase transitie
Neutrino's ontkoppelen
Elektron-positron annihilatie
Big Bang nucleosynthese
Straling - materie transitie
Recombinatie
CMB ontkoppeling
Reionisatie
Donkere energie - materie transitie
Heden

Big Bang nucleosynthese

Heelal was de eerste 60.000 jaar door straling gedomineerd

Quarks smolten samen tot baryonen na 10^{-4} seconden

Baryonen smolten samen tot atoomkernen na 100 seconden

Elektronen werden aan atoomkernen gebonden na 100.000 jaar

Heelal bestaat uit 25% helium-4 en kleine fracties ^3He , D en ^7Li ; de rest is waterstof

Opgave: maak schatting van helium-4 productie in Melkweg

Leeftijd Melkweg: 10^{10} jaar

Luminositeit: $L_{\star} = 4 \times 10^{36} \text{ W}$

Conversie 1 kg waterstof naar helium-4 levert energie: $6 \times 10^{14} \text{ J}$

Antwoord: geproduceerde massa helium-4

$$M_{\text{He}} = \frac{(4 \times 10^{36} \text{ W})(10^{10} \text{ jaar})(3 \times 10^7)}{(6 \times 10^{14} \text{ J})} = 2 \times 10^{39} \text{ kg}$$

De totale massa van de Melkweg is ongeveer $3 \times 10^{41} \text{ kg}$

Conclusie: de waargenomen helium-4 is maar voor klein deel in sterren geproduceerd

Big Bang nucleosynthesis

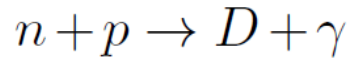
Thermodynamische berekeningen met gekoppelde kanalen

BBN begon toen heelal afgekoeld was tot 3 miljard K (ongeveer 1 MeV)

Donkere materie niet relevant, want dynamica wordt door straling gedomineerd

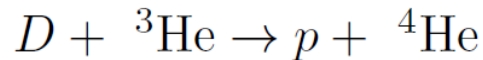
Helium-4 heeft hoge bindingsenergie van 28 MeV

Deuteronen gevormd bij $T < 10^9$ K

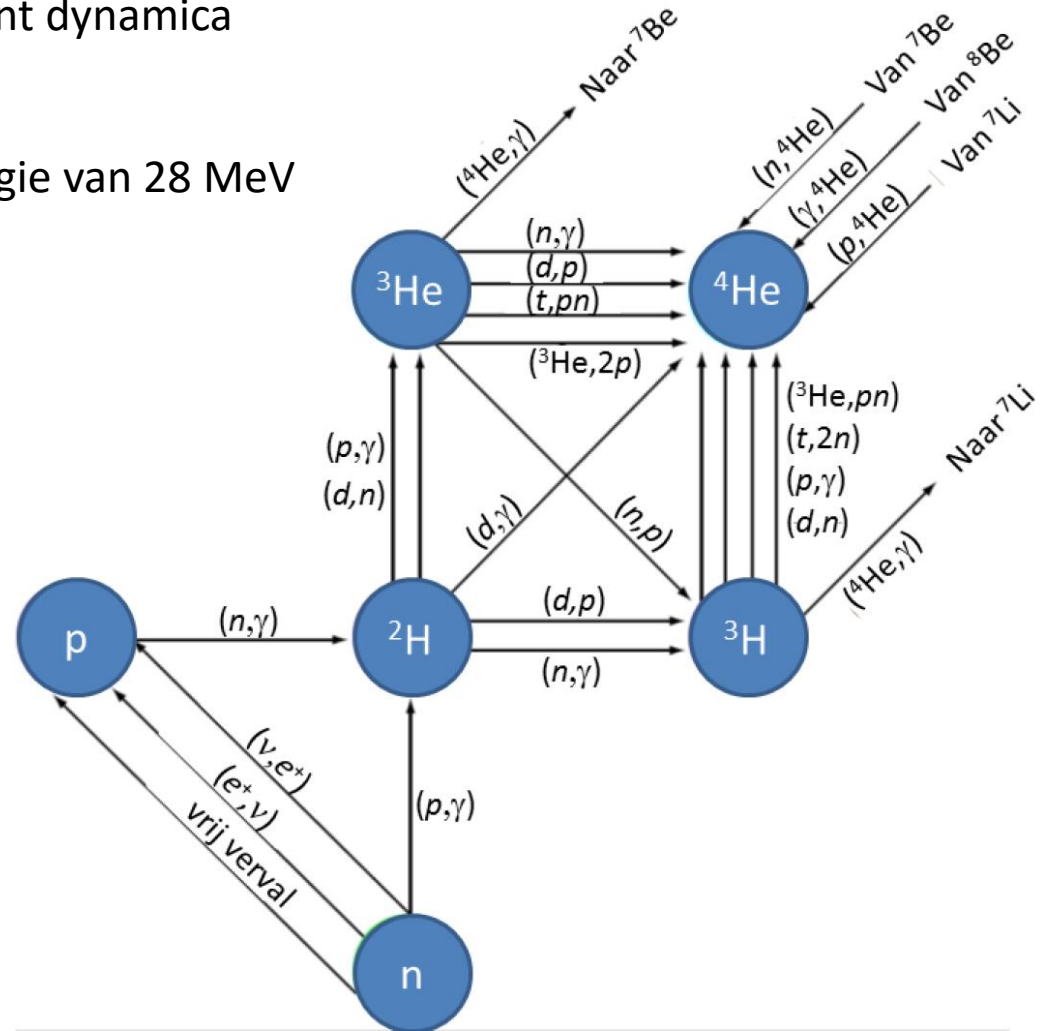

Neutron- en protonvangst leidt tot ^3H en ^3He

Reacties als

Vorming van ^7Li en ^7Be

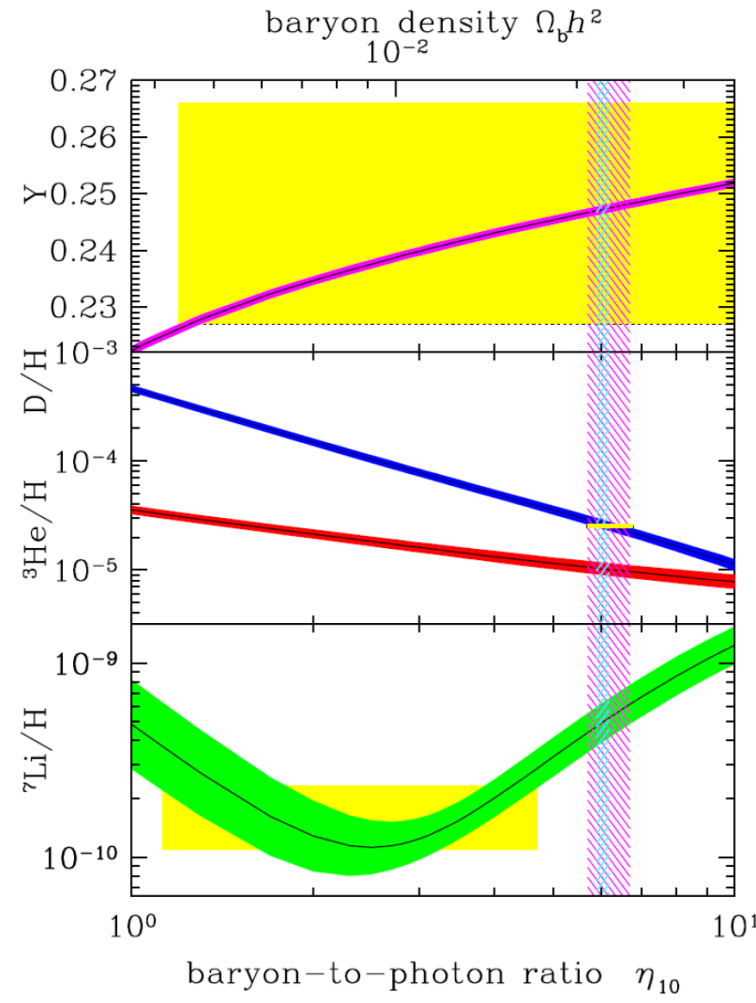
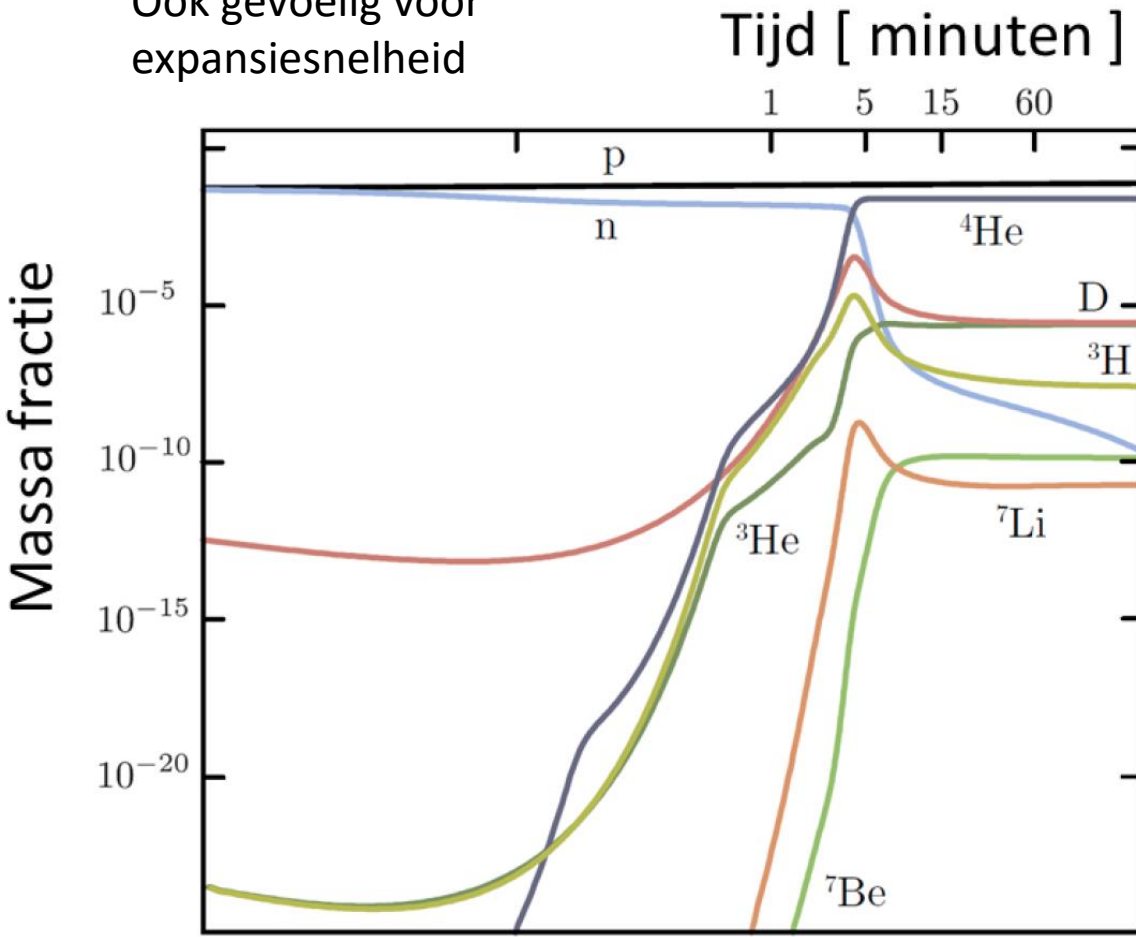
Big Bang nucleosynthesis

Hoeveelheden ^2H , ^3H , ^3He , ^4He , en ^7Li gevoelig voor baryondichtheid

We drukken dit uit als de verhouding baryonen tot fotonen: ongeveer

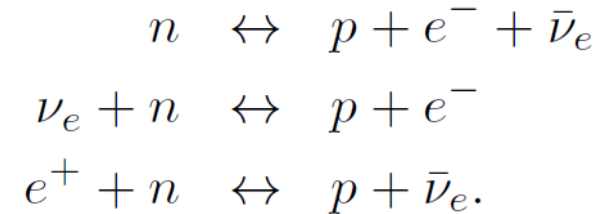
BBN begint eerder bij hogere baryondichtheid

Ook gevoelig voor
expansiesnelheid

Abondantie van helium-4

Bij hoge temperatuur zorgen zwakke interacties voor thermisch evenwicht

Massaverschil tussen proton en neutron $\Delta m \equiv m_n - m_p = 1.29 \text{ MeV}$

Voor $T \gg \Delta m$ evenveel protonen als neutronen in het plasma

Voor T lager dan 1 MeV geldt $\frac{n_n}{n_p} = e^{-\Delta m/T} = e^{-(1.29 \text{ MeV})/T}$ Zie vergelijking (183)

Als dit het hele verhaal was, dan gaat de ratio naar 0 naarmate het heelal afkoelt

Voor $T < 0.8 \text{ MeV}$ wordt de reactiesnelheid kleiner dan de Hubble expansiesnelheid

$$\Gamma(\nu_e + n \leftrightarrow p + e^-) \approx 2.1 \left(\frac{T}{1 \text{ MeV}} \right)^5 \text{ sec}^{-1}$$

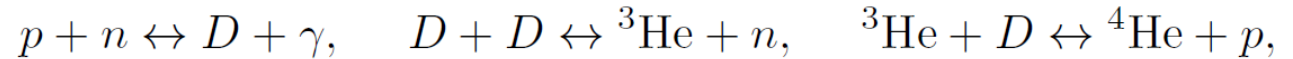
Er treedt “freeze-out” op van de abundantie en neutronen wordt niet meer vernietigd (ze vervallen echter nog steeds met levensduur 887 seconde)

Verhouding $\frac{n_n}{n_p} = e^{-\Delta m/0.8} \approx 0.2$ wordt “ingevroren”

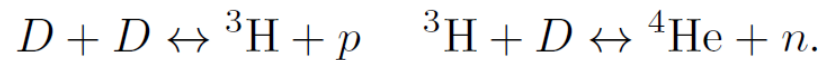

Abondantie van helium-4

Voordat de neutronen vervallen eindigen ze in helium-4 via de reeksen kernreacties

of

Drempel wordt gevormd door reactie $p + n \leftrightarrow D + \gamma$

$$\text{Er geldt } \frac{\Gamma_{pn}}{H} \approx 2 \times 10^3 \left(\frac{T}{0.1 \text{ MeV}} \right)^5 \frac{n_p}{n_p + n_n} \Omega_B h^2$$

Verhouding is groot voor $T \gg 0.1 \text{ MeV}$, want door hoge fotondichtheid is foto-disintegratie van deuterium efficiënt. De D-dichtheid blijft dan laag (abondantie $< 10^{-10}$)

Reacties $D + D$ gaan kwadratisch in deutron-dichtheid

Voor $T < 0.1 \text{ MeV}$ wordt foto-disintegratie inefficiënt, neem D-dichtheid sterk toe, en worden nagenoeg alle neutronen geconsumeert om helium-4 te produceren

$$\text{Dan geldt } Y({}^4\text{He}) \equiv \frac{4n_{\text{He}}}{n_{\text{tot}}} = \frac{4(n_n/2)}{n_n + n_p} = \frac{2n_n/n_p}{1 + n_n/n_p} \implies Y({}^4\text{He}) \approx 0.24$$